

УДК 316.362+364.63-027.553

Овчиннікова Ольга Валеріївна,
студентка, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”, Харків, 61047, вул. Кирпичова, 2, тел.: (095) 743 79 42, e-mail: htc.one.mini@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9050-9166

Овчинникова Ольга Валерьевна,
студентка, Национальный технический университет “Харьковский политехнический институт”, Харьков, 61047, ул. Кирпичева, 2, тел.: (095) 743 79 42, e-mail: htc.one.mini@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9050-9166

Ovchynnikova Olha Valeriyivna,
Student, National Technical University “Kharkov Polytechnic Institute”, Kharkiv, 61047, Kyrpychova Str., 2, tel.: (095) 743 79 42, e-mail: htc.one.mini@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9050-9166

НАСИЛЬСТВО ЯК ФАКТОР КОНФЛІКТНОСТІ В СІМ'Ї: АРХЕТИПНИЙ ПІДХІД

Анотація. Статтю присвячено проблемі насильства як фактору конфліктності в сім'ї. У ній розглядається архетипна модель психіки людини і зв'язок її складових з факторами насилля в родині. У роботі висвітлено теоретичне дослідження архетипів та їх впливу на свідоме життя людини. Стаття містить емпіричне дослідження найпоширенішого з видів сімейного насилля – насилля над жінками. У статті розкрито зміст основних складових сімейного насилля з усіма їх негативними проявами та наслідками.

Ключові слова: модель психіки за К. Г. Юнгом, архетип, стереотип, конфлікт, насильство в сім'ї, види насильства.

НАСИЛИЕ КАК ФАКТОР КОНФЛИКТНОСТИ В СЕМЬЕ: АРХЕТИПНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. Статью посвящено проблеме насилия как фактора конфликтности в семье. В ней рассматривается архетипная модель психики человека и связь ее составляющих с факторами насилия в семье. В работе освещено

теоретическое исследование архетипов и их влияния на сознательную жизнь человека. Статья содержит эмпирическое исследование самого распространенного из видов семейного насилия — насилия над женщинами. В статье раскрыто содержание основных составляющих семейного насилия со всеми их негативными проявлениями и последствиями.

Ключевые слова: модель психики по К. Г. Юнгу, архетип, стереотип, конфликт, насилие в семье, виды насилия.

VIOLENCE AS A FACTOR OF CONFLICT IN THE FAMILY IS AN ARCHETYPAL APPROACH

Abstract. The article is devoted to the problem of violence as a factor of conflict in the family. It is considered the archetypal model of the human psyche and the relationship of its components with the factors of violence in the family. This paper covers the theoretical study of archetypes and their impact on a person's conscious life. This article contains empirical research on the most common type of family violence against women. The article reveals the contents of the main components of family violence, with all their negative manifestations and consequences.

Keywords: mental model by C. G. Jung, archetype, stereotype, conflict, domestic violence, types of violence.

Постановка проблеми. На даний момент проблема насильства у сім'ї є дуже актуальною. На жаль, протягом тривалого часу вона залишалася поза межами закону і закритою від гласності. Будь-яка спроба врегулювання сімейного конфлікту з боку держави або суспільства розцінювалася як втручання в особисте, приватне життя. Але часи змінюються, суспільство розвивається і зараз ведеться активна боротьба з усіма видами насильства у сім'ях.

Згідно із Законом України “Про попередження насильства в сім'ї”, що був укладений у 2001 р. і являє собою чинний документ, “насильство в сім'ї — будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують

конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і носять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю” [2].

Найбільш страждають від дискримінації і сімейного насильства жінки та діти. Насамперед, це зумовлено фізичними та гендерними відмінностями чоловіків та жінок. Важливою складовою є давні звичаї та традиції щодо сімейного життя, від яких багато родин ще досі не відійшли. На жаль, навіть у XXI ст. існують та досить розповсюджені гендерні стереотипи, відповідно до яких жінка — це другорядна особа, яка обмежена у політичних, економічних, особистісних правах і самореалізації, а її головна роль зводиться до виконання хатніх обов'язків і виховання дітей. Найчастіше саме приписані архетип-

ні гендерні ролі стають причиною конфліктів, включно насильства в сім'ї, бо вони потребують певних норм поведінки, які не відповідають сучасним умовам життя і входять у дисонанс із сучасними стилями суспільства [3]. У наш час є жінки, які залишаються заручницями архетипного уявлення і стереотипів про їх роль, проте все частіше представниці традиційних спільнот намагаються подолати їх в родині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних дослідників архетипів можна виділити Е. Афоніна, О. Донченко, Ю. Романенко, Т. Вакулова як яскравих представників Української школи архетипіки. В. Буслаєв, А. Афанасьєв пояснювали через прхетипні образи багато явищ у фольклорі різних народів. Г. Меррей, М. Боткін — представники ритуально-психологічної школи, заснованої ще в 30-х роках. Архетипний підхід можна знайти у творчості таких великих письменників, як Пушкін, Достоевський, Кафка, Бальзак, Софокл, Шекспір, Стендаль та ін. Серед зарубіжних вчених надзвичайний внесок у дослідження архетипів внесли К. Юнг (розробив структурну модель психіки, доповнивши аналітичну теорію З. Фрейда), а також його послідовники: К. Керенї, Дж. Кемпбелл, Е. Нойман, Г. Циммер, М. Еліаде та ін.

Проблемами конфліктів та насильства в сім'ї займалися Н. Паригіна, Н. Ажгікіна, С. Айвазова. У своїх працях І. Дроздова висвітлювала зв'язок насилля в сім'ї з девіацією в поведінці дітей та молоді. О. Зборовська, Г. Носирева, Т. Прохоренко ви-

світлювали гендерні складові сімейного насильства. У працях О. Савка розкриваються юридичні та правові аспекти насильницьких дій в родині. Н. Шведова у своїй роботі розглядала питання поширення насильства в родинах. А. Сінельнікова й М. Пісклакова висвітлювали історичні та культурні аспекти насильства в сім'ї. Н. Середа аналізувала роботу в установах, які надають допомогу жертвам, які зазнали насильства в родині. А. Фахрендінова займалася розробкою методів щодо подолання проблеми сімейного насилля. М. Адамушкіна у своїх працях розкривала фактор сімейного насилля як важливу проблему і шукала тенденції щодо захисту від нього жінок. Н. Паригін та І. Первякова склали та вивчали соціологічний портрет жінок, які стали жертвами сімейного насильства. І. Сошнікова вивчала структуру та загальні положення причин насильства в родині. Також значний внесок зробили зарубіжні вчені — Іглі, Садалла, Кенрік, Веруш, Лагерспетс та багато інших, які з колегами вивчали гендерні особливості сімейного насильства.

Незважаючи на те, що по цій темі працювали багато вчених, проблема насилля як фактора конфліктності в сім'ї є досі не вирішеною і потребує у подальшому детальних досліджень.

Мета статті полягає у детальному дослідженні проблеми сімейного насилля через архетипний підхід.

Виклад основного матеріалу. За будь-яким актом насилля в сім'ї стоїть конфліктна ситуація, як передумова, а згодом — конфлікт. Причинами конфлікту можуть стати унікальні особистісні якості, які

зумовлені специфікою архетипів, що знаходяться у підсвідомості людини.

К. Г. Юнг у своїх теоретичних положеннях, пов'язуючи як клінічну дослідницьку практику, так і філософію людського минулого, пропонує таку модель структури психіки людини (рис. 1).

Юнгіанська модель психіки людини має основні складові: Свідомість, Персона (Маска), Его, Несвідомість (Тінь), Індивідуальне несвідоме, Сімейне несвідоме, Колективне несвідоме, Біологічне несвідоме та Самість. Усі елементи тим чи іншим чином пов'язані між собою і являють цілісну структуру [9].

Архетипна теорія за Юнгом охоплює три базові елементи: психіку, інстинкт і образ. Таким чином, складові компоненти психіки людини залежать від інстинктивного та тваринного

початку, факторів еволюції та спадковості від наших предків, а також вони є закріпленими за певними соціально-культурними образами. Усі архетипи виступають “первинними моделями” поведінки. Вони функціонують залежно від специфіки вікової періодизації та різновидів універсальних життєвих ситуацій на якійсь з психологічних вікових категорій. Американський психолог, послідовник у психоаналітичній концепції Зігмунда Фрейда, Ерік Еріксон виокремлює вісім основних психосоціальних стадій розвитку особистості відповідно до віку. Кожній стадії відповідає конфлікт, конструктивне вирішення якого приводить до переходу на наступний рівень розвитку [5]:

1. Стадія немовляти (орально-сенсорна) — конфлікт між довірою і недовірою навколишній дійсності.

Рис. 1. Структура психіки людини за К. Г. Юнгом
Джерело: Юнг К. Г. Архетип і символ / К. Г. Юнг. — 1991. — 208 с.

2. Раннє дитинство (м'язово-анальна) — конфлікт між автономією (незалежністю від батьків) і сумнівом з цього приводу.

3. Дитинство (локомоторно-генітальна) — конфлікт між підприємливістю і неоднозначністю.

4. Шкільний вік (латентна) — конфлікт між творчістю і комплексом неповноцінності.

5. Підлітковий (юність) — конфлікт між ростом особистості і заплутаністю ролей.

6. Рання дорослість (молодість) — конфлікт близькості і самотності.

7. Середня дорослість (зрілість) — конфлікт між продуктивністю і “вигоранням”.

8. Пізня дорослість (старість) — конфлікт між сподіваннями і безнадією.

З цього ми робимо висновки, що кожний специфічний період становлення фізичних, психічних та соціальних складових особистості характеризується наявністю новоутворень, які підготовлені всім перебігом попереднього розвитку індивіда. Це новоутворення визначається, насамперед, актуальними на той чи інший період розвитку людини цілями та задачами, цінностями та ідеалами, правилами та нормами. Ці всі складові пропонує та диктує людині суспільство, і дуже важливу роль відіграє факт: у якому саме соціальному середовищі знаходиться на той момент особистість. Усі якості новоутворень фіксуються на кожній стадії, переростають в архетипні образи і зберігаються на весь період життя людини. Наприклад, дитячому віку найбільш притаманним і правильно функціонуючим буде архетип “Бо-

жественного дитя”, у сучасному варіанті — “Принца” або “Принцеси” залежно від статі людини. У цьому архетипі дитина повинна відчувати любов дорослих, свою потрібність, приналежність до певної соціальної спільноти, потребу в повазі її особистості. Якщо суспільство не в змозі надати цих критеріїв, то розкриється темна (тіньова) сторона цього архетипу під назвою “Волоцюга” або “Погане дівчисько”. У цьому випадку в дитини будуть спостерігатися серйозні тенденції до конфліктів, неслухняності, бажання протистояти суспільству, відсутність турботи як про власну особистість, так і про оточуючих, емоційна неадекватність тощо.

Описаний К. Г. Юнгом архетип Персона або Маски представляє собою соціальні ролі, які людина грає, та приписані соціальні норми, які вона виконує. Це — публічна сторона особистості, яка, знаходячись у суспільстві, приховує свої вразливі місця, недоліки, слабкості тощо. Назву цього архетипу К. Юнг взяв з античного театру, де актор, граючи роль, прикладає до лица маску. Так, Маска — своєрідна психічна складова, яка задовольняє потребу людини в адаптації, але вона не являє собою повну ідентичність особистості. Людина немов одягає маску і виставляє на показ тільки прийнятні соціуму складові її особистості. Персона виступає в якості компромісу між індивідом та соціальністю [10].

Цей архетип являється дуже важливим в контексті міжособистісних відносин та контактів. Якщо людина не буде дотримуватися загальноприйнятих норм і правил поведінки

у спілкуванні та взаємодії з суспільством, то на базі цього будуть виникати серйозні конфлікти. Конфлікти, своєю чергою, будуть породжувати тенденції до різного роду негараздів, у тому числі й насильство різноманітних видів. Таким чином, насильник або маніпулятор у родині може спочатку “одягати маску” добра, щоб увійти у довіру жертви, а потім чинити неправомірні та аморальні дії, наміри та інтереси до яких так вдало приховувалися під “маскою”.

Архетип Тінь являє собою центр особистісного несвідомого. У ній криються підсвідомі, несумісні з соціальними нормами моралі та стандартами поведінки, психічні установки. Ці установки викривають підсвідомі бажання, аморальні потяги, несприятливі тенденції в психіці людини. В архетипі Тінь зосереджено все антисоціальне й неідеальне, що особистість сама в собі не визнає. Цей архетип зображується як похмура, темна, потворна фігура, наділена деструктивними якостями та здібностями. Архетип Тінь вторгається у свідомість індивіда і породжує негативні проєктивні образи, внаслідок чого відбувається процес ідентифікації особистості з цим образом, що призводить до різного роду конфліктів, ірраціональних дій суб'єкта, а у найгіршому випадку — психічних розладів.

К. Г. Юнг вважає, що архетип Тінь формується в людини ще з раннього дитинства, коли вона стикається з батьківськими доганами, заборонами, покараннями щодо своїх потягів, бажань та вчинків. Дитяче “Его” ще погано орієнтується у прийнятих суспільством моральних нормах про

добро і зло, тому витісняє у підсвідомість все, що дорослі вважають негативним [7]. Витіснені аспекти, набуваючи у психіці людини автономність, тягнуть за собою потужні енергетичні блоки, які прагнуть назовні і, час від часу, впливають у свідомості з усіма негативними наслідками зміни в поведінці. Звідси може витікати такий жахливий наслідок, як насильницькі дії в родині.

Індивідуальне несвідоме. У ньому лежать всі комплекси, а також інші сугубо індивідуальні, специфічні особливості людини. Тут скупчуються емоціональні переживання, які були проігноровані, забуті і витіснені зі свідомості людини. Таким чином, у людини, яка здійснює насилля в родині, на рівні індивідуального несвідомого можуть лежати шаблонність мислення, різноманітні страхи, фобії, комплекси неповноцінності, психологічні травми. Ці елементи індивідуального несвідомого турбують і спонукають людину до породження насильницьких дій.

Сімейне несвідоме. Сюди входять соціально успадковані моделі поведінки, сімейні міфи та стереотипи, зв'язок поколінь [2]. Важливу роль мають норми поведінки, які людина унаслідувала в своїй сім'ї. Якщо в первинній родині прийнято цькувати жінку та виховувати дітей з жорстоким поведінням, то людина несвідомо переносить таку модель поведінки на свою майбутню сім'ю.

Зазвичай відносини між чоловіком та жінкою будуються на архетипному уявленні щодо їх ролей в родині та суспільстві. Але потрібно розрізняти поняття архетипів та

стереотипів. Так, архетип Великої Матері породжує образ чуйної, доброзичливої, турботливої, мудрої жінки, “хранительки домашнього вогнища”, яка являє собою приклад наслідування для нащадків. Але, на ряду з цим, виникає і стереотип, що зводить всі життєві функції жінки до хатніх обов’язків та виховання дітей, тим самим породжуючи ряд негативних наслідків. По-перше, непорозуміння на цьому підґрунті та різного роду конфлікти, які можуть включати примусові та насильницькі дії. По-друге, через це у жінок можуть активізуватися тіньові сторони архетипу. Таким чином, з архетипу Великої Матері жінка може перейти на образ “Жахливої мачухи”, якому відповідає жорстокість, агресивність, реалізація своєї влади, пригнічення авторитетом, застосування психологічного та фізичного насилля.

Так само і в чоловіків. Якщо архетип Воїна передбачає надійність, опору, силу духу, забезпечення родини, захист, впевненість у своїх силах та інші позитивні моменти, то тіньова сторона — архетип Ронін буде використовувати свою силу і агресію в руйнівних цілях, чинити фізичне і моральне насилля над слабкішими від нього. Або архетип Хазяїна налаштовує на образ щедрого господаря, гарного сім’янина, який турбується про затишок і комфорт, образ стабільності і порозуміння. Але зі зворотної сторони він може бути в архетипному образі Людожера, який передбачає тиранію, повну владу над членами родини, придушення своїм авторитетом, зверхнє ставлення до почуттів інших, психічне і фізичне насилля над оточуючими тощо.

Коллективне несвідоме — це “пам’ять поколінь”, підсумок життя народу, воно передається у спадок і є тим підґрунтям, на якому виростає психіка індивідуальності. Подібно до того, як людське тіло є підсумком всієї еволюції людства, психіка містить у собі загальні первинні інстинкти, а також специфічні людські несвідомі реакції на феномени зовнішнього та внутрішнього світів, які постійно відновлюються та повторюються протягом життя [8]. Таким чином, архетип Насильника споконвіку не змінюється. Насильство існувало завжди і, на жаль, існує досі. Це свідчить про те, що цю проблему треба детально вивчати. Психологія шукає загальні закономірності універсального в індивідуальному, які криються в глибинних витоках. Архетипи колективного несвідомого лежать далеко на потенціальному та інтуїтивному плані, але відіграють немаловажну роль у свідомому житті особистості.

Немаловажливим виступає процес індивідуалізації, який передбачає трансформацію психіки від колективного до індивідуального. Людина усвідомлює свободу на неповторність своєї індивідуальності через призму колективних надбань людства. Відбувається виокремлення індивідуальної психології з колективної. Кожна унікальна риса людини має віддзеркалення на загальних колективних архетипних образах.

На паттерні колективного несвідомого лежать такі базові архетипи, як Аніма та Анімус. Вони уособлюють жіноче та чоловіче начала в особистості. Аніма відображає фемінні сторони характеру у чоловіків, а Ані-

мус — маскулинні тенденції у жінок. На базі цих архетипів у людини несвідомо формується бачення образу свого “ідеального партнера”. Якщо даний внутрішній ідеальний образ не буде співпадати з реальністю, це може породжувати конфлікти, а також провокувати насильницькі дії по відношенню до свого реального партнера [8].

Біологічне несвідоме. До нього входить біологічний життєвий цикл людини, фактори спадковості та еволюції. У сучасному світі сфера діяльності жінки дуже многогранна і неоднозначна. Так, у своїй праці “Та що біжить з вовками” Клариса Пінкола Естес висловлює думку про те, що між образом первозданної жінки і вовчиці є спільні психічні особливості. Ці образи виділяються надзвичайною чутливістю, турботою, відданістю, обережністю, співчуттям, силою духу, інтуїцією, вірністю, допитливістю, винахідливістю, сміливістю тощо. Але попри це все, жінки й вовчиці піддаються постійним агресивним утискам, невиправданим звинуваченням, гонінням, вважаються недостойними та другосортними особами [6].

Самість гармонізує нормальне функціонування всіх складових психіки людини. Цей архетип інтегрує свідоме та несвідоме індивіда. Самість — центральний архетип цілісності і многогранності людської особистості в усіх її виявах [11].

Отже, кожен архетип має свій ступінь та міру вияву залежно від тієї чи іншої ситуації. Будь-якій людині притаманні абсолютно всі архетипи, різниця тільки в тому, наскільки кожен з них виявлений. Залежно

від гендерної ідентифікації, у всіх людей є своя специфічна структура домінуючих та діючих архетипів [3]. Через наявні несвідомі архетипні образи та чітко встановлені суспільством гендерні ролі, жінки піддаються великим утискам і різного роду насильству.

Нами було проведено дослідження, мета якого — виявити, від якого виду насилля жінки страждають найбільше. У дослідженні взяло участь 60 жінок з м. Харкова, віком 25–50 років, з різним родом занять: від домогосподарок до представниць малого бізнесу. Їм були представлені анкети, де потрібно було присвоїти кожному виду сімейного насилля ранг від 1 до 6. Найбільший ранг присвоювався тому виду насилля в родині, з яким жінка стикається найчастіше, а найменший тому, з яким вона рідко зустрічалася, або не стикалася зовсім.

Дослідження показало, що жінки в сім'ях найбільш страждають від принижень та образ особистості (51 %), на другому місці — накладені чоловіками на жінок обмеження та заборони у спілкуванні з протилежним полом (18 %), третє місце займає позиція обмеження у повноцінному витрачанні своїх та родинних коштів жінкою (9 %), на четвертому місці знаходяться побої та різного роду рукоприкладства стосовно жінки, на п'ятій позиції — заборона влаштування жінки на роботу (2 %), на останній позиції — примушення чоловіком вступити у сексуальний зв'язок без її бажання (1 %) (рис. 2).

Отже, найпоширенішим видом сімейного насилля є приниження

Види сімейного насилля над жінкою

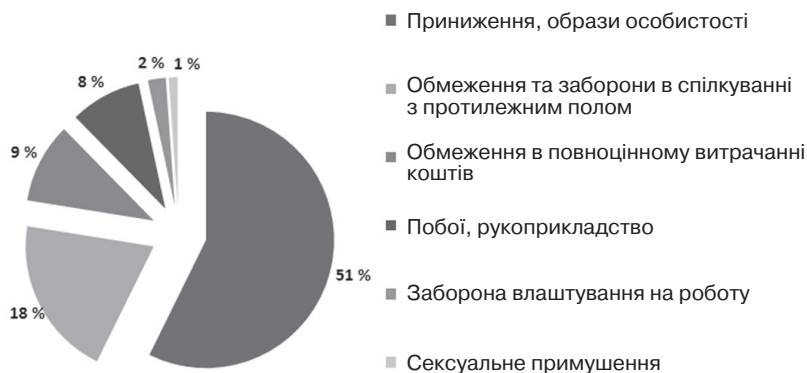

Рис. 2. Результати дослідження у процентному співвідношенні

особистості жінки та різноманітні образи.

Згідно з архетипом Деметри – Богині родючості, материнства і покровительства, жінки можуть терпіти насильницькі дії фізичного або психологічного характеру заради дітей та збереження сім'ї. Розповсюджені випадки, коли жінка, переживши насильство, відгороджується від сексуальних стосунків з чоловіками, зосереджуючись тільки на дітях. Виховуючи доньок із суб'єктивно-негативної позиції відносно чоловіків, вона передає їм свою модель поведінки. Таким чином, у більшості випадків у доньки формується психологічна роль “терплячої жертви” з усіма відповідними наслідками у подальшому.

Основні складові насильницьких дій в сім'ї:

1. “Насильство породжує насильство” в тому сенсі, що агресивні та жорстокі дії по відношенню до людини відповідно викличуть в неї таку саму реакцію.

2. Насильство, пережите в дитинстві, породжує насильство в дорослому віці. Якщо дитина часто бачить

сцени насилля, або сама є безпосереднім учасником, то у майбутньому буде проєціювати жорстоке поводження на оточуючих [1].

3. Ревнощі як різновид вияву власності. На початку стосунків чоловік може виправдовувати ревнощі як знак кохання. Але ревнощі можуть набути патологічної форми. Тоді почнеться насильство над жінкою у формі заборон спілкування з протилежним полом, аж до ізолювання її від навколишнього світу, а також застосування грубої фізичної сили.

4. Розбіжність між очікуванням та дійсністю. Коли реальна особистість жінки не співпадає з уявленням про неї чоловіка. На цьому підґрунті можуть виникати непорозуміння, сварки, конфлікти, протиправні дії.

5. Контроль з боку чоловіка над бажаннями, діями, рішеннями жінки щодо власного та сімейного життя. Чоловік прагне повністю розпоряджатися, встановлювати контроль та сферу впливу на життя жінки. На всі вияви непокори жінки чоловік реагує з агресією, жорстокістю, насильницькими діями.

6. Швидкий та бурний розвиток стосунків між чоловіком та жінкою. На перших етапах закоханості жінки можуть не помічати негативних проявів в особистості чоловіка. Багато жінок виходять заміж, а вже потім зазнають насильства.

7. Алкоголь та інші психотропні речовини можуть провокувати акти насилля. Вживаючи речовини зміни свідомості, людина регресує, повертаючись до примітивних моделей поведінки [4].

Висновки. Отже, насильство в сім'ї — це дії негативного характеру одного члена родини стосовно іншого. Найбільш від насильницьких дій страждають жінки та діти. Насильство та конфліктна атмосфера в родині передбачає тяжкі наслідки, які наносять величезної та страшної шкоди як на фізичному, так і психологічному рівнях: руйнація особистості, психічні розлади, моральне знищення, психосоматичні захворювання, пияцтво, депресія, дезадаптація, травми тіла, каліцтва, суїцид тощо.

Щоб вивчати проблему сімейного насилля на більш глибокому рівні, необхідно звертатися до архетипних образів несвідомого особистості. Треба аналізувати вплив існуючих архетипів на свідоме життя людини, не плутаючи його зі стереотипами.

Згідно з проведеним дослідженням, найпоширенішим з видів насильства є моральне — коли пригнічується особистість жінки.

Дії щодо запобігання насильства в родині повинні будуватися як на індивідуальній, так і на загальносоціальної психологічній профілактиці. Проблема насильства в сім'ї є

невичерпною, вона многогранна та складна, а тому потребує детального вивчення та розробки комплексної стратегії підходів щодо її вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. — Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2001. — 516 с.
2. *Відомості* Верховної Ради України (ВВР). — 2002. — № 10. — Ст. 70.
3. *Говорун Т. В.* Гендерная психология / Т. В. Говорун, А. Н. Кикинеджи. — Москва: Издат. центр "Академия", 2004. — 308 с.
4. *Ташева А. И.* Насилие в алкогольной семье. (Психологический вестник). — вып. 1 (ч. 3) / А. И. Ташева, С. Ю. Зелинская. — Ростов н/Д.: Рост. Ун-та, 1996. — С. 52–64.
5. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. — Москва: Университетская книга, 1996. — 592 с.
6. *Эстес К. П.* Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес. — Москва: София, 2008. — 320 с.
7. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К. Г. Юнг. — Москва: Ренессанс, 1991. — 208 с.
8. *Юнг К. Г.* Очерки по психологии бессознательного / К. Г. Юнг. — Москва: Когито-Центр, 2010. — 352 с.
9. *Юнг К. Г.* Психология бессознательного / К. Г. Юнг. — Москва: Канон, 1994. — 320 с.
10. *Юнг К. Г.* Аналитическая психология: Прошлое и настоящее / К. Г. Юнг. — Москва, 1995. — 320 с.
11. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. — Москва: Прогресс, 1993. — 336 с.
12. *Юнг К. Г.* Структура психики и архетипы / К. Г. Юнг. — Москва: Академ. проект, 2015. — 328 с.